

ARTIKLID

Morgenstern ja tema kaasaeg: nn humanistli- kud alusained keiserliku Tartu ülikooli õppekavas 1803–36

JANIKA PÄLL

Sissejuhatus: paljutahuline Morgenstern ja
uushumanismi ideed valgustusaja ülikoolis¹

Johan Karl Simon Morgenstern (1770–1852), keiserliku Tartu ülikooli
kõnekunsti, klassikalise filoloogia, esteetika, kunstiajaloo ja kirjandus-
loo professor, alustas Tartus oma tegevust uushumanistlikke vaateid

¹ Tänapäevaste südamest Mare Randa, Moonika Teemust ja Malle Ermelit, kelle eruditsioon Morgensterni näituse koostamisel ja kataloogi ettevalmistamisel on olnud minu jaoks ammendamatu hariduse allikas. Samuti tänan Kristiina Tiidebergi täpsustuste eest selle artikli fotode dateerimisel.

sõnastava inauguratsiooniloenguga 1802. aasta 12. detsembril² ja asus õpetama 1803. aasta kevadsemestril.³ 1817. aastal otsustati Morgensterni kauaaegsele soovile vastu tulles luua ka teine klassikalise filoloogia professor,⁴ ta ise jätkas 1818. aastast kõnekunsti, klassikalise filoloogia, esteetika ja kunstiajaloo professorina. 1821. aastal asus ülikooli kirjandusloo, klassikalise filoloogia ja pedagoogika professorina tööle Johann Valentin Francke ning see kergendas Morgensterni õpetamiskoormust.⁵ Pärast emeriteerumist 1833. aastal jätkas ta õpetamist kuni 1836. aasta kevadsemestrini, mil ta pidas viimased loengud.⁶

Artiklis vaadeldaval perioodil kandis Morgenstern oma profesuuride valdkonda kuuluvate ainete õpetamise põhiraskust, pannes vastloodud ülikoolis aluse humanitaarvaldkonna klassikaliste alusainete ainete *curriculum*'ile ja hoides alal humanismiideid.⁷ Samuti oli ta üldise õpetajate instituudi (1803–20) ja selle järglase, pedagoogilis-filoloogilise seminari (1821–39) üks asutajaid ja juhte, osales hariduselu kujundamisel ülikooli põhikirja ühe koostaja ja koolikomisjoni liikmena.⁸ Ta oli ka kunstimuseumi asutaja ja direktor

² Johann Winkelmann (ed.), *Eine Rede von D. Carl Morgenstern ... nebst dessen Rede über den Einfluss des Studiums der griechischen und römischen Classiker auf harmonische Bildung zum Menschen* (Leipzig: Göschen, 1805), 75–108; Marju Lepajõe, „Karl Morgenstern über die humanistischen Wissenschaften“, J. Ebert, H.-D. Zimmermann (Hrsg.), *Konferenz zur 200. Wiederkehr der Gründung des Seminarium Philologicum Halense durch Friedrich August Wolf am 15.10.1787: „Innere und äussere Integration der Altertumswissenschaften“* (Halle (Saale): Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 1989), 122–127.

³ Andmed õppetöö kohta pärinevad trükitud loengukavadest: *Verzeichniss der Vorlesungen...* 1802–20, <http://hdl.handle.net/10062/369>; 1821–50 <http://hdl.handle.net/10062/370> (10.10.2021).

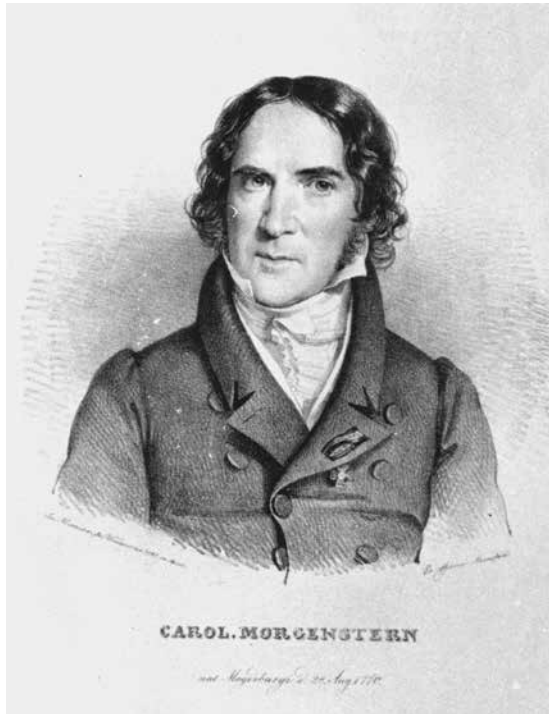
⁴ Ludwig Mercklin, *Karl Morgenstern: Gedächtnissrede, gehalten am Tage der Thronbesteigung Seiner Kaiserlichen Majestät des Selbstherrschers aller Reussen Nikolai Pawlowitsch den 20. November 1852 im grossen Hörsaal der Universität Dorpat* (Dorpat, 1853), 18.

⁵ *Verzeichniss*, 1818, 1821.

⁶ *Verzeichniss*, 1836.

⁷ Wilhelm Süss, *Karl Morgenstern (1770–1852), eloquentiae, I-II. Gr. et. Lat., antiquitatum, aesthetices et historiae litterarum atque artis p. p. o. simulque bibliothecae academicae praefectus: ein kulturhistorischer Versuch*, *Acta et commentationes Universitatis Tartuensis/Dorpatensis*, Bd. 16, 2; 19, 2 (Tartu: 1928–29), 7, 154–164, 195, 255.

⁸ Süss, 160–164; Anne Lill, „Karl Morgenstern als Student im Seminarium Philologicum Halense“, J. Ebert, H.-D. Zimmermann (Hrsg.), *Konferenz zur 200. Wiederkehr der Gründung des Seminarium Philologicum Halense durch Friedrich August Wolf am 15.10.1787: „Innere und äussere Integration der Altertumswissenschaften“* (Halle (Saale): Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 1989), 112–121; Anne Lill, „Filoloogiaseminar Tartus 1821–35“, *Akadeemia*, 5 (1989), 1051–1078;

Joonis 1. Professor
Karl Morgenstern,
Joseph Kriehuber, 1828
(ÜAM)

ning ülikooli raamatukogu direktor, pidades neiski ameteis eelkõige silmas kogude tähtsust õppetöö ja teaduse jaoks.⁹

Morgensterni pedagoogilise tegevuse vaimuloolist tausta ja kohta ülikooli alusepanijate seas on palju käsitletud: ülikooli esimene rektor ja füüsikaproffessor Georg Friedrich Parrot (1767–1852) esindab

Lea Leppik, „Karl Morgenstern ja õpetajate koolitamine Tartu ülikooli üldises õpetajate instituudis“, Jaanika Anderson (koost), Jaanika Anderson, Janika Päll, Moonika Teemus, Ivo Volt (toim), *Qui vult, potest. Karl Morgenstern 250* (Tartu: TÜ muuseum, TÜ raamatukogu, 2020), 185–199; Epi Tohvri, „Johann Karl Simon Morgenstern ja Georges Frédéric Parrot – tütarlaste hariduse edendajad 19. sajandi alguses Tartu õpperingkonnas“, Jaanika Anderson (koost), *Qui vult, potest. Karl Morgenstern 250* (Tartu: TÜ muuseum, TÜ raamatukogu, 2020), 11–36.

⁹ Jaanika Anderson, „The use of the University of Tartu Art Museum collection in teaching between 1803 and 1918“, *History of Education*, 48:5 (2019), 578–584, DOI: 10.1080/0046760X.2019.1615560; Jaanika Anderson, „Karl Morgenstern antiikkunsti ja -arheoloogia õpetajana“, Jaanika Anderson (koost), *Qui vult, potest. Karl Morgenstern 250* (Tartu: TÜ muuseum, TÜ raamatukogu, 2020), 141–146; Malle Ermel, „Karl Morgenstern – keiserliku Tartu ülikooli esimene raamatukoguhoidja 1802–39“, Jaanika Anderson (koost), *Qui vult, potest. Karl Morgenstern 250* (Tartu: TÜ muuseum, TÜ raamatukogu, 2020), 72–76.

valgustusaja ratsionalismi ja nn füsiokraatiat,¹⁰ ülikooli arhitekt, põllumajanduse ja tsiviilarhitektuuri professor Johann Wilhelm Krause (1757–1828) klassitsismi kunstis ja valgustusaega¹¹ ning kuraator Friedrich Maximilian Klinger (1752–1831) nii oma noorusaja kirjandusliku loomingu eelromantilist tormi ja tungi kui ka juristi ja administraatori mõtteviisi.¹² Ka Morgensterni enda kohta on mitmeid ülevaatekäsitlusi,¹³ ent ühist nimetajat on olnud raske leida, kuigi TÜ raamatukogus olnud näituse pealkirjast pärit „Tartu klassik“ näib väga hästi sobivat.¹⁴

19. sajandi alguse Tartu ülikooli käsitlemisel on kuni viimase ajani olnud eelistatum märksõna „valgustus“,¹⁵ ja mitte ilma põhjusega: ülikool oli valgustusajastu laps, mille avamise pidustustelgi tõusis esile just valgustuse teema. Seda näeme esimese eesti keele lektori ja pastori Friedrich David Lenzi avamispidustustel peetud palves: *kui see nii kaua igatsetud palav soov on täitunud, kui tarkus ja valgustus teaduste ja õpetatuse kaudu lõpuks ka meie seas jälle kindla elupaiga leidnud on*,¹⁶ valguse ja valgustuse motiiv kõlas samadel pidustustel ka ülikooli esimese rektori Parroti loodusteadusi ülistavas kõnes.¹⁷ Ent Gottlob Benjamin Jäsche avaldatud avamis-

¹⁰ Epi Tohvri, *Georges Frédéric Parrot: Tartu Ülikooli esimene rektor ja tema ülikooli idee* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2019).

¹¹ Juhan Maiste, „Klassika sünnimetsas: mõtteid visuaalse kultuuri keelest“, Ivo Volt (toim), *Kakssada aastat klassikalist filoloogiat Eestis* (Tartu: TÜ Kirjastus, 2003), 124; Juhan Maiste, „Tartu University: An Icon of Enlightenment in the North“, Kadri Asmer, Juhan Maiste (ed.), *In Search of the University Landscape. The Age of the Enlightenment* (Tartu: University of Tartu, 2018), 139–166.

¹² Elsa Kudu, „Friedrich Maximilian Klinger – Tartu ülikooli kuraator 1803–1817“, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, 1 (Tartu, 1975), 48–59; Thomas Salumets, „Järelsõna“, Friedrich Maximilian Klinger, *Poliitik ja poeet* (Tallinn: Kultuurileht, Digira, 2011); Tohvri, *passim*; Tiina-Erika Friedenthal, *Võitlus ja väitlus teatri üle Eesti- ja Liivimaal 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses* (Tartu: Tartu Ülikool, 2019), 28–31, 278 jj.

¹³ vt Süss; *Ammendamatut Morgenstern* (Tartu, 1996); Richard Kleis, Kaja Noodla, Lea Trikkant (koost), *Morgenstern 200. Teadusliku Raamatukogu töid, III [Tartu Ülikooli professori K. Morgensterni elust ja tegevusest]* (Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1970); Anderson (toim), 2020.

¹⁴ Moonika Teemus, *Tartu klassik. Karl Morgenstern 250* (Raamatukogu, 2021), 1, 3–6.

¹⁵ Anderson, 2019; Kristi Viiding, „Mosaik Morgensternidest. Qui vult, potest: Karl Morgenstern 250“, *Akadeemia*, 2 (2021), 358–363.

¹⁶ Gottlob Benjamin Jäsche, *Geschichte und Beschreibung der Feyerlichkeiten bey Gelegenheit der am 21sten und 22sten April 1802 geschehenen Eröffnung der neu angelegten Kayserlichen Univesität zu Dorpat in Livland* (Dorpat: Grenzius, 1803), 9.

¹⁷ Jäsche, 45–46, 49–50.

pidustuste kirjelduse lõpus jäi kõlama teinegi perioodi iseloomustavate mõistete kombinatsioon: tarkus, teadused ja humaniteet.¹⁸ Ka Otto Wilhelm Masing sõnastab oma lühikeses ladinakeelses tervituses just inimkesked kunstid (*artium qua ad humanitatem pertinent*) köidikuna, mis ühendab õpetajate pingutusi, allikana, millest ammutada ühtses teekonnas tarkuse poole püüdmisel ning pimeduse hajutamisel ja inimkonna õnne suurendamisel, mis on külluslik läheduses kunstidega ja kirjasõna tundmises.¹⁹

Humaniteet ja uushumanism on mõisted, mida on senini just Morgensterni puhul esile tõstetud,²⁰ ent arvestades ülikooli avamispidustustel esindatud vaadete paljusust, võiksime terve perioodi käsitlemisel muuta pisut vaatenurka ja lisaks ratsionalistliku valgustusideoloogia paradigmat näha sellesama ideoloogia raames ja kõrval ka pedagoogikale orienteeritud uushumanistlikku suunda, mis noorte kasvatamisel otsis eeskujusid antiigist ja mille esindajaiks loetakse nii Wilhelm von Humboldti, Friedrich August Wolfi kui ka viimase õpilast Morgensterni.²¹ Kuigi Parroti ja Morgensterni füüsika ja humaniteedi kõrvutuses kerkib Morgenstern meie silme ette kui parandamatu romantik (*outburst of unadulterated romanticism*²²), oleks eksitav vaadelda tema ja ta pragmaatiliste kolleegide vaateid mustvalges vastanduses: uushumanistlikule haridusprogrammile vastavate ainete esinemine loengukavades (vt joonis 3, 6) näitab, et Morgenstern esindas üldkultuurilisi antiigiteaduste aineid tähtsustades terve põlvkonna vaateid.²³

¹⁸ Jäsche, 85, 89.

¹⁹ Jäsche, 83.

²⁰ Süss; Lepajõe; Janika Päll, „Karl Morgenstern – klassikalise filoloogia Halle koolkonna edasiarendaja Tartus“, Jaanika Anderson (koost), *Qui vult, potest. Karl Morgenstern 250* (Tartu: TÜ muuseum, TÜ raamatukogu, 2020), 37–60.

²¹ Johannes Irmscher, „Friedrich August Wolf und Wilhelm von Humboldt“, J. Ebert, H.-D. Zimmermann (Hrsg.), *Konferenz zur 200. Wiederkehr der Gründung des Seminarium Philologicum Halense durch Friedrich August Wolf am 15.10.1787: „Innere und äussere Integration der Altertumswissenschaften“*, (Halle (Saale): Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 1989), 79; Manfred Fuhrmann, „Friedrich August Wolf. Zur 200. Wiederkehr seines Geburtstages am 15. Februar 1959“, *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft*, 33. Jahrgang (1959), 187–236; vrd Süss; Friedrich Paulsen, *Geschichte des gelehrten Unterrichts* (Leipzig: Veit & Co, 1896).

²² Tobias Boes, *Formative fictions: Nationalism, Cosmopolitanism and the Bildungsroman* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 2012), 1–2, 59.

²³ Vrd Süss 1928–29: 195, 293–299.

Joonis 2. *Catalogus praelectionum.*

Järgnevas annan ülevaate antiigiteaduste (*Altertumswissenschaft*) ja üldisemalt antiikkeelte ja kultuuri kohast erinevate teaduskondade üldainete seas. Toetun põhiliselt 1802.–36. aasta loengukavadele,²⁴ kasutades lisaks TÜ dissertatsioonide digitaalarhiivi TÜ raamatukogu DSpace'is.

Morgensterni vokatsioon ja varased mõjutajad

Esialgses vokatsioonis, millega Morgenstern kutsuti Tartu ülikooli, klassikalist filoloogiat ei mainitud, kõnekunsti, esteetika, kunsti- ja kirjandusloo kõrval nimetati hoopis traditsioonilist kreeka ja ladina keele professuuri (mis esinesid algses põhikirja visandis ja trükitud dokumentides²⁵), ent juba 1803. aastal trükitud põhikirjas ja saksa-

²⁴ *Anzeige/Verzeichniss der Vorlesungen, Catalogi praelectionum Catalogi praelectionum semestrium ... a MDCCCIII usque ad a. MDCCCXVII habitatum, editi a Carolo Morgensterniano praemissis eiusdem prolusionibus.*

²⁵ Vt *Verzeichniss 1802*; Jäsche, 88.

keelsetes loengukavades on see asendunud (vana)klassikalise filoloogiaga.²⁶ Kauaaegne Göttingeni ülikooli professor ja Tartu ülikooli audoktor Carl Joachim Classen (1928–2013) on väitnud, et Morgenstern on esimene, kelle kohta kasutati ta enda initsiatiivil ametlikult klassikalise filoloogia (*(alt)classische Philologie*) professori nimetust, kusjuures tema eeskujuks võis lisaks prantsuse ja inglise keeles juba juurdunud „klassikalise hariduse“ mõiste kasutamisele olla Berliini reaalkooli pedagoogiumi kreeka ja ladina keele professori Erduin Julius Kochi (1764–1834) „Teejuht ülikooliõpinguiks kõigis fakulteedes“.²⁷

Kuna Morgenstern pidas oma tegevuses klassikalist filoloogiat sedavõrd oluliseks, et määratleda end just selle eriala professorina, oli sellel distsipliinil tema õppejõu- ja teadlasetegevuses loomulikult tähtis koht,²⁸ ent teda hinnatakse ka kirjandusloolase, eriti arenguroomaani mõiste esmakasutajana,²⁹ kunstiajaloolase, -koguja ja esteetika õppejõuna.³⁰ Morgensterni mitmekülgne õppejõu- ja organisa-

²⁶ Mare Rand, „„Istuksid ka igal Dorpati katusel kuradid, läheksin ma sinna.“ Karl Morgensterni siirdumine 1802. aastal Danzigist Dorpatisse“, Jaanika Anderson (koost). *Qui vult, potest. Karl Morgenstern 250* (Tartu: TÜ muuseum TÜ raamatukogu, 2020), 20–22.

²⁷ Erduin Julius Koch, *Hodegetik für das Universitaets-Studium in allen Facultäten* (Berlin: Franke, 1792), 46, 53; Carl Joachim Classen, „Über das Alter der „klassischen Philologie“, *Hermes*, 130, 4 (2002), 493–494.

²⁸ Süss 1928–29; Kristi Viiding, „Carolus Morgensternius humanissime editid ...“, Ivo Volt (koost), *Kakssada aastat klassikalist filoloogiat Eestis* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003), 48–66; Katre Kaju, „Wilhelm Süssi pilt Karl Morgensternist kui õpetajast ja õpilasest“, *Acta Societatis Morgensternianae*, I (2003), 67–76; Ivo Volt, „Karl Morgenstern filoloogina: teekond ootustest iseendani“, Jaanika Anderson (koost), *Qui vult, potest. Karl Morgenstern 250* (Tartu: TÜ muuseum, TÜ raamatukogu, 2020), 167–184; Janika Päll, „Karl Morgenstern – klassikalise filoloogia Halle koolkonna edasiarendaja Tartus“, Jaanika Anderson (koost), *Qui vult, potest. Karl Morgenstern 250* (Tartu: TÜ muuseum, TÜ raamatukogu, 2020).

²⁹ Boes 2012; Liina Lukas, „Bildungsroman – veel üks Tartu lisandus roomaaniteooriasse“, *Methis. Studia humaniora Estonica*, 12 (15) (2015), 187–193; Jürgen Barkhoff, „Karl Morgenstern *Bildungsroman*’i termini ja mõiste loojana“, Jaanika Anderson (koost), *Karl Morgenstern 250. Qui vult, potest* (Tartu: TÜ muuseum, TÜ raamatukogu, 2020), 153–165; Karl Morgenstern, *Der Bildungsroman: die beiden grundlegenden Vorträge über einen global gebräuchlichen Begriff*. Mit Nachwort und Bibliographie herausgegeben von Dirk Sangmeister (Eutin: Lumpeter & Lasel, 2020).

³⁰ Anderson 2019, 2020; Moonika Teemus, „Ühe diletandist joonistaja harjutuslehed: Karl Morgenstern joonistamisharrastajana“, Jaanika Anderson (koost), *Qui vult, potest. Karl Morgenstern 250* (Tartu: TÜ muuseum TÜ raamatukogu, 2020), 99–116; Inge Kukk, „Ühe unustatud maalikogu jälgedes“, Jaanika Anderson (koost), *Qui vult, potest. Karl Morgenstern 250* (Tartu: TÜ muuseum TÜ raamatukogu, 2020), 117–131; Maiste 2020.

toorne tegevus esindas ajastule omaseid universalistlikke suundi³¹ ja üldist hoiakut, milles humanismiideed olid kosmopoliitsed, nende kandjad aga klassikud, klassikalise haridusega suurmehed.³² Kuidas leida sellises mitmekülgsuses ühist nimetajat?

Siin aitab Morgensterni hariduspõhimõtete kujunemise uurimine. On üldiselt teada, kes olid tema peamised mõjutajad. Tema gümnaasiumiaegne isalik mentor, Magdeburgi toomkooli rektor Gottfried Benedikt Funk (1734–1814) ühendas valgustusaja ratsionalistlikumad ideed rohkem antiigitraditsiooni silmas pidava uushumanismiga, olles inspireeritud nii Jean-Jacques Rousseau'ist kui ka Johann Bernhard Basedowi filantropismi põhimõtetest, viimane soovis näha kooliharidust seisulikke vahesid ületava, saksakeelse ja praktilise elule lähedasema ning lapsekesksemana.³³ Ka Morgensterni sügavalt uskliku ja palavalt armastatud ema Johanna Katharina Morgenstern-Schultze³⁴ haridusideed kujundasid nii poja üldist meelelaadi kui ka seisukohti alg- ja põhihariduse, eriti tütarlaste hariduse kohta.³⁵

Järgmisel eluetapil Halle ülikoolis said Morgensterni jaoks määravaks kaks õppejõudu: kõigepealt Funki sõber, teoloogiaprofessor, pedagoogikumi juhataja, ülikooli rektor, kantsler ja Francke Stiftungi direktor August Hermann Niemeyer (1754–1828), kelle juures Morgenstern oli pikka aega kostiliseks. See avas talle ukсед Niemeyeri sõpruskonnas ja Niemeyeri abikaasast sai teine naiseideaal ema kõrval.³⁶ Niemeyer luges küll Halles mitmeid antiikautoreile pühendatud kursusi (Homeros, Kreeka tragöödia, Vergilius, Horatius), ent varase filosoofiahuvi tõttu on Niemeyeri mõju Morgensterni teaduslikele vaadetele peetud paradoksaalselt väheseks.³⁷ Pedagoogika osas tuleb siiski arvestada Niemeyeri kestva ja laialdase mõjuga Tartu ülikoolis (eriti pedagoogilises seminaris), kus tema kompendiumile

³¹ *Ammendamatu Morgenstern*; Süss, 241–242, *passim*.

³² Mercklin, 21.

³³ Süss, 8–11, 16–18; Leppik 2020; Tohvri 2020; vt ka Paulsen 1896.

³⁴ Süss, 8, 44–46, 90.

³⁵ Karl Morgenstern, *Johannes Müller oder Plan im Leben, nebst Plan im Lesen und von den Grenzen weiblicher Bildung. Drey Reden* (Leipzig, 1808); Tohvri 2020; vt Johanna Katharina Morgenstern-Schultze, *Unterricht für ein junges Frauenzimmer, das Küche und Haushaltung selbst besorgen will, aus eigener Erfahrung ertheilt von einer Hausmutter* (Magdeburg: Johann Adam Creutz, 1782).

³⁶ Rand, 2020.

³⁷ Süss, 24, 29–31.

toetudes õpetasid nii Friedrich Pöschmann, Karl Morgenstern kui ka Johann Valentin Francke.³⁸

Morgensterni suurima erialase mõjutajana on siiski alati (ja õigus-
tatult) rõhutatud Halle filoloogia ja pedagoogika, hiljem filoloogia ja
elokventsi professorit Friedrich August Wolfi (1759–1829), kelle juures
ta Halles õppis.³⁹ Wolfi peetakse tänapäeval kaasaegse filoloogia, ees-
kätt klassikalise filoloogia rajajaks uushumanismi vaimus.⁴⁰ Kui Wil-
helm Dilthey piiritleb teoses „Ajaloolise maailma ülesehitus vaimutea-
dustes“ uute vaimuteaduste kujunemise perioodi, alustab ta loetelu
Wolfi, Humboldti ja Niebuhri nimega, rõhutades Wolfi vaimset lähe-
dust Wilhelm von Humboldtiga (1767–1835) ja meetodilist süsteem-
sust uue filoloogia loomisel, mis nägi kogu kultuuri sügavalt keelde
juurdununa ja filoloogiat kõiki ajaloo- ja ühiskonnateadusi siduvana.⁴¹

19. sajandit on nimetatud ajaloo sajandiks. Ideaalse, vaimu-
teadusi ühendava filoloogia õpetamiseks kujundas Wolf omaenda
curriculum'i, mida ta nimetas filoloogiliseks entsüklopeediaks või
antikvaarseks entsüklopeediaks,⁴² ja milles oli keskne kultuuri kä-
sitlemine erinevate distsipliinide kaudu just ajaloolisest aspektist
lähtudes, mõistagi koos antiikautorite uurimisega. „Filoloogiline ent-
süklopeedia“ on sisuliselt Halles peetud loengute kogu, mida Wolf
teatud aja järel korduvate tsüklitena õpetas.⁴³ Selle laialdane mõju
oli suures osas vahetu ja otsene, Wolfi suuliste loengute kaudu, ent
tema loengud levisid ka õpilaste kaudu, kes neid konspekterisid (ka
Morgenstern õpetas esialgu Wolfi konspekti järgi⁴⁴) ja hiljem ise välja
andsid. Näeme sellesse tsüklistse kuuluvaid aineid ka Tartu ülikooli
õppekavades, õppejõududeks nii klassikalise filoloogia ja pedagoogi-
lise seminari kui ka teiste teaduskondade või erialade õppejõud (ük-
sikjuhtudel Pöschmann, Hezel, Köchy, vt joonis 3 ja altpoolt).

³⁸ Nt *Verzeichniss* 1808 II–1810 I; 1821 I–1823 I 5; 1822 I.

³⁹ Süss, passim.

⁴⁰ Fuhrmann, 1959.

⁴¹ Wilhelm Dilthey, *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*. Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse (Berlin, 1910), 107, 110, 124 jj; Fuhrmann, 187.

⁴² Fr. A. Wolf, *Encyclopädie der Philologie. Expedition d. Europ. Aufsehers* (Leipzig, 1831). Rääkides aga selle kõrval ka klassikalisest õpetatusest, antiikkirjandusest ja humaniteediuringuist, vt Classen, 2002.

⁴³ Schmidt 1989; Wilhelm Körte, *Leben und Studien Fr. Aug. Wolf's, des Philologen*, I-II (Essen: Bädeker, 1833), 174–176.

⁴⁴ Vt Päll 2020.

Joonis 3. Wolfi antiigiteaduste õppekava (Körte põhjal) peegeldusi Tartus⁴⁵

Aasta	Talvesemester	Tartu 1802–1836	Kevadsemester	Tartus 1802–1836
I	Vanaaja üldajalugu	Pöschmann Morgenstern (Rooma ajalugu ka G. Ewers)	Antiikkirjanduse entsüklopeedia	Morgenstern
I	Üks Kreeka poeet	Varii	Kreeka luuletajad	Varii
I	Üks Rooma poeet	Varii	Filoloogide elud antiigist kaasajani (laiem publik)	Morgenstern
I	Seminar: kreeka poeet	Varii	Ladina proosa seminar	Varii
II	Üldine kirjanduslugu kaasajani	Morgenstern, Francke, Neue	Kreeka kirjanduse ajalugu	Morgenstern, Francke, Neue
II	Ladina luuletajad	Varii	Ladina proosautor	Varii
II	Kreeka proosautor	Varii	Hesiodos (või muu poeet), laiem publik	Morgensterni ajal ei loetud
II	Seminar: Kreeka poeedid	Varii	Seminar: kreeka proosautor	Varii
III	Kreeka muinsused	Morgenstern, Francke, Neukirch	Rooma muinsused	Morgenstern, Struve
III	Rooma kirjanduse ajalugu	Morgenstern, Francke, Neue	Kreeka proosautor	Varii
III	Ladina luuletajad	Varii	Kreeka ja Rooma mütoloogia, laiem publik	Morgenstern, Struve
III	Seminar: ladina proosautor	Varii	Seminar: ladina poeet	Varii
	<i>Privatissime</i>	Semester määratlemata	Tartus 1802–1836	
	Teatud žanrites teoste selgitamine (nt kreeka kõnekunst)		Vähe: Morgensternil bukoolika, Pöschmann, Blum: ajalooautorid	
	Kreeka ja ladina grammatika ja stilistika süstemaatiline käsitlemine		Hezel (hellenismiaja kreeka stiil), Struve (grammatika); praktilised stiiliharjutused, Morgenstern jpt	
	Kunstiajalugu, numismaatika		Morgenstern	

⁴⁵ Üksikute antiikautorite lugemisest vt tabelleid allpool.

Esimesena andis Wolfi „Filoloogilisest entsüklopeediast“ ülevaate ülalpool juba mainitud ülikooliõpingute „Teejuhi“ lisas Erduin Julius Koch,⁴⁶ aasta hiljem avaldas Koch ka omaenda entsüklopeedia.⁴⁷ Samuti Wolfile toetudes avaldas Georg Gustav Fülleborn (1769–1863) 1798. aastal oma „Encyclopaedia philologica“,⁴⁸ mis sai paljudes kõrgkoolides (ka Tartus) kiiresti õppevahendiks. Teada on ka mitmeid teisi õpilaste poolt ümber kirjutatud ja koguni avaldatud versioone,⁴⁹ olulisim ja mõjukaim neist Wolfi enda poolt heaks kiidetud variant.⁵⁰ Ka Wolfi ja August Boeckhi (1785–1867) õpilane Gottfried Bernhardy (1800–75) avaldas oma „Filoloogilise entsüklopeedia põhijooned“,⁵¹ kusjuures Boeckhi enda entsüklopeedia ilmus täielikuna alles postuumselt.⁵² Ometi oli ka Boeckhi loengute sisu teada ja mõjukas, sest näiteks 1836. aastal lubas Morgenstern oma filoloogilise entsüklopeedia kursusel pidada silmas nii Boeckhi, Bernhardy kui mõne teisegi autori käsitlusi.⁵³ Filoloogilise entsüklopeedia edasiarendustes said oluliseks pingeväljad ühelt poolt filoloogilise kriitika ja hermeneutika, eeskätt Gottfried Hermann'i tekstikriitilise koolkonna ja teisalt nn reaaliatele toetuva *Sachphilologie* vahel, mille esindajad olid Wolf ja Boeckh; mõlemad suunad segunesid ka järgnevatel kümnenditel ning olid mõjukad Friedrich Nietzsche'i välja, kes ühe viimasena avara sisuga entsüklopeedilist filoloogiat õpetas.⁵⁴

Ühisjoon Morgensterni pedagoogilises tegevuses on niisiis kindlasti keskendumine noore isiksuse mitmekülgsel kasvatamisele ja harimisele, mida ta ka oma inauguratsioonikõne(de)s ja Tartu

⁴⁶ Koch 1792, 64–105.

⁴⁷ E. J. Koch (Hrsg), *Encyclopaedie aller philosophischen Wissenschaften für Schulen und Selbststununterricht. Johann Georg Sulzers kurzer Inbegrif aller Wissenschaften, wöllig umgearbaeitet von Erduin Julius Koch* (Berlin: Nauck, 1793), 3.

⁴⁸ Fülleborn 1798.

⁴⁹ Schmidt, 69.

⁵⁰ Wolf/Butmann, *Museum der Alterthumswissenschaften*, Bd. 1 (Berlin: Realschulbuchhandlung, 1807); vt ka Wolf 1831.

⁵¹ *Grundlinien zur Encyclopädie der Philologie* (Halle: Anton 1832).

⁵² *Encyclopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften* (Leipzig: Teubner, 1877).

⁵³ *Verzeichniss* 1836.

⁵⁴ Chr. Hackel, „Philologische Fachencyklopädien“, Chr. Hackel, Seifert (eds.) (2013), 243–274; Christian Benne, *Friedrich Nietzsche und die historisch-kritische Philologie* (Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2005), 68–95, 300 jj.

aulaloenguis rõhutas,⁵⁵ Wolfi *curriculum*'i silmas pidades tähendab see aga filoloogia kui distsipliini käsitlemist kogu uuritava perioodi mitmekülgse tundmaõppimisena. Morgensterni mõjutajaid on teisi- gi: Karl August Böttiger, kes oli Morgensterni kui kabinetiarheoloogi, muuseumiasutaja, kunstiteadlase ja -koguja eeskuju, Christian Gottlob Heyne jt, ent nemad jäägu siin käsitlemata. Siiski tuleks tema konkreetsete eeskujude seast tuua välja seni vähest mainimist leidnud, ent ülikooli üldharivate propedeutiliste ainete *curriculum*'i kujundamisel võimaliku mõjutajana arvesse tulev Erduin Julius Koch.

Erduin Julius Koch ja tema „Teejuht“ ülikooli alusõpingutesse

Miks pidada oluliseks tänapäeval unustusse vajunud filoloogi Erduin Julius Kochi käsitlust? Kõigepealt seetõttu, et Koch oli õppinud Halle ülikoolis Friedrich August Wolfi (1759–1824) juures ning teda saab pidada Wolfi antiigiteaduste tsükli esimeseks tutvustajaks. Ent oma „Teejuhis“ (mis on mõeldud nii õppejõududele kui õppijatele) soovitab Koch laiemat haridusteed, kui seda nägi ette Wolf oma entsüklopeedias,⁵⁶ küll oma aja põhimõtete kohaselt, vastavalt seisusele ja vajadustele. Ülikoolihariduse ettevalmistuse ja sissejuhatusena esitab ta süsteemselt erinevate valdkondade jaoks ettevalmistavad teadusalad, mille jagab ajaloolisteks (vanemat ja uuemat aega puudutavateks) ning filosoofilisteks (formaalseteks ja materiaalsseteks) aineteks.

Vanema aja uurimise õpetuse üldnimetusena kasutab ta ajaloo- teaduste jaoks muinasteaduste (*Altertumswissenschaft*) ja filoloogia mõistet, ent selle kõrval esinevad ka *humanistisches Studium* (*studia humanitatis*) ja *classical learning*. Alusdistsipliinidena soovitab ta nn filoloogilist entsüklopeediat (mis annab metodoloogia alused) ja klassikute uurimist (sh kriitika, grammatika ja hermeneutika), millele järgnevad eridistsipliinid: geograafia, rahvaste ajalugu (seoses

⁵⁵ Päll, 2020.

⁵⁶ Tösi, Körte (vt joonis 3) antud ülevaadet on kritiseeritud kui ebatäielikku, sest Wolf õpetas palju rohkem erinevaid antiigiteaduste alusaineid, kui Körte on üles lugenud (Schmidt 1989).

Joonis 4. Kochi „Teejuht“ ja Tartu ülikoolis loetud ained

Aine nimetus	Kochi soovitus õpetamiseks	Õppejõud Tartus
Kirjanduslugu	Teoloogid, arstid 1. aastal; kameralistid (kirjanduslugu ja üldine kultuurilugu) 3. aastal	Morgenstern (üldine kirjanduslugu, kirjanduslugu filoloogidele; Struve (Rooma kirjandus); Francke (Kreeka ja Rooma kirjandus, üldine kirjanduslugu); Neue (Kreeka kirjandus, uuem kirjandus)
Kunstiajalugu	Filosoofid, juristid (ainult Rooma) 1. aastal; ajaloolased, belletristid 2. aastal; kameralistid (üldine kultuurilugu) 3. aastal	Morgenstern 1805, I – 1835, I nn <i>Archäologie</i> ; maalikunst ja arhitektuur; maalikunst; kujutavate kunstide teooria
Mütoloogia	Teoloogid, filosoofid, juristid (ainult Rooma mütoloogia), matemaatikud ja füüsikud (Kreeka mütoloogia koos teogoonia ja kosmogooniaga) 1. aastal; belletristid 2. aastal	Morgenstern; Struve
Numismaatika	Ajaloolased 2. aastal	Morgenstern (peamiselt antiik); Hezel (araabia)
Antiikaja geograafia	Ajaloolased 2. aastal, filoloogid 3. aastal	Struve
Esteetika	Arstid, kameralistid 1. aastal; teoloogid, juristid, filosoofid, belletristid 2. aastal; ajaloolased, matemaatikud ja füüsikud 3. aastal; filoloogid 4. aastal	Morgenstern (1803, I – 1835, II)
Moraal(ifilosoofia)	Kameralistid 2. aastal; teoloogid, juristid, ajaloolased, filosoofid, belletristid, arstid ning matemaatikud ja füüsikud (koos filosoofia ajaloo) 3. aastal	Jäsche
Loogika, metafüüsika, loomuõigus, filosoofia ajalugu, ajalugu	Soovitatud enamikul erialadel, ent erinevail aastail ja suunitlusega	Jäsche, Pöschmann jt
Nn filoloogiline entsüklopeedia		Morgenstern (1806, I – 1836, I)
Antiikautorid	Soovitatud enamikul erialadel erinevas valikus ja mahus	Lugesid paljud õppejõud, vt joonis 6

kronoloogia, epigraafika ja numismaatika uurimisega), nn antikviteedid (statistika, antiigi riiklikud ja erainstitutsioonid ja olmekultuur), ideede ajalugu (arusaamad jumalast, maailmast, inimesest ja nende suhetest, ja mütoloogia); kirjanduslugu; muinasaja uurimine (arheoloogia, antiikkunsti teooria ja ajalugu) ning antiigiteaduste ajalugu.⁵⁷

„Teejuht“ oli Morgensternil koos teiste Kochi teostega isiklikus raamatukogus ja pälvis temalt ka 1793. aastal anonüümsena ilmunud rezensiooni.⁵⁸ Kui vaadata konkreetsemalt, millised antiiki otseselt või kaudsemalt puudutavad ained kuulusid Kochi haridusmudeli järgi erinevate erialade alusainete hulka, leiame terve hulga üldaineid, mida õpetasid ka Tartu ülikoolis Morgenstern ise või tema kolleegid. Toodud tabel selgitab ehk sedagi, miks Morgensternil oli teatud ainetes (nt esteetika, arheoloogia/kunstiajalugu, antikviteedid, numismaatika) arvukalt kuulajaid teistest teaduskondadest (joonis 4).

Tabelis toodud Kochi soovitusel peavad silmas erinevaid fakultete, natuke erinev oli õppeplaan filoloogidele kitsamas mõttes (st klassikalistele filoloogidele), kellel 1. ja 2. õppeaasta olid ette nähtud põhjalikuks antiikautorite eksegeetiliseks lugemiseks, kolmas aasta antiikaja geograafia, Kreeka ja Rooma riigiloo ja statistika, kirjandusloo, mütoloogia, heebrea psalmide ja prohvetite uurimiseks ning neljas aasta nn arheoloogia (antiikkunsti ajaloo), antiigiteaduste ajaloo, filosoofia ajaloo, esteetika, loogika ja metafüüsika, uuema kirjandusloo ning maade ja rahvaste ajaloo õppimiseks. Näeme, et enam-vähem kõik need ained olid ka Tartu ülikooli õppekavas esindatud.

Ladina keel ülikooli curriculum'is: dissertatsioonid ja disputatsiooniharjutused

Antiigiteaduste ja antiikkeelte koht keiserlikus Tartu ülikoolis oli esialgu üsna kindel. Avamispidustustel pidas ladinakeelse inaugu-

⁵⁷ Koch 1792, 46.

⁵⁸ Mrg 14, vt *Catalogus mss. et bibliothecae Carol. Morgenstern Academ. Halens. Gedanens. Dorpatens. Pars I-II. Cum Supplemento* (Dorpat: Ex Officina Mattieseni, 1868), 12, 33; Karl Morgenstern, [Rez. zu Hodegetik für das Universitäts-Studium, ... *Erduin Julius Koch*]. *Hallsche Gelehrte Zeitung*, 35stes und 36stes Stück, Sonnabend den 4ten May 1793, 273–278 [s.n. = Tartu Ülikooli raamatukogu, Mrg 11476]; Mercklin, 33.

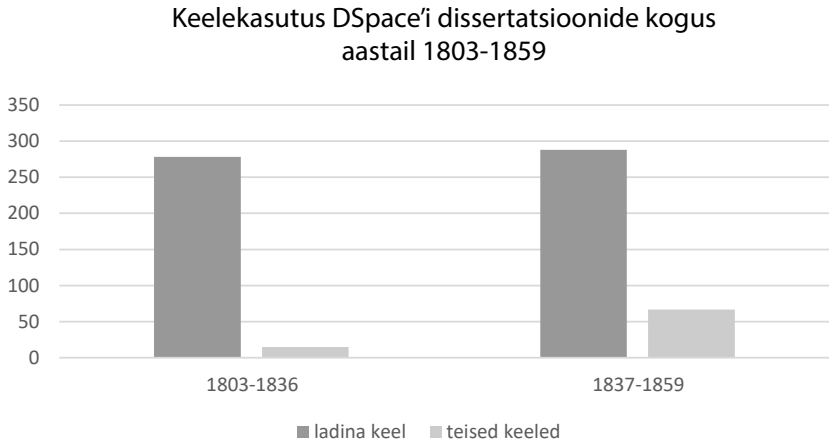
ratsioonikõne ülikooli esimene prorektor, dogmaatika ja eetika professor Lorenz Ferdinand Ewers, kes rõhutas, et filosoofia (st filosoofiateaduskonna) õpingud ei tohiks vahele jääda kellelgi, ladina keele oskus peaks kõigil olema piisav selleks, et saaks lugeda klassikuid, nii proosat kui ka luulet ja väljendada oma mõtteid selles haritlaste emakeeles (*eruditorum vernacula*), kusjuures mida rohkem nad kreeka keelt tunnevad, seda parem.⁵⁹

Õppetöö toimus enamikus teaduskondadest küll saksa keeles, ent üksikuid kursusi peeti ka ladina keeles ja kasutati ladinakeelseid õpikuid. Olulisemal kohal oli ladina keel filosoofiateaduskonnas, eriti klassikalise filoloogia professorite loengutes, ja õpetajate seminaris. Esialgu avaldati dissertatsioone ladina keeles, eeskätt arstiteaduskonnas, aga ka antiigi ja varauusaja teemade ning Rooma õiguse käsitlemisel. Ladina keele koht 19. sajandi ülikoolihariduses oli kindlustatud 1860. aastani, mil lõpetati ladina keeles disputeerimine meditsiinerialadel (selleks ajaks olid ladinakeelsed dispuudid teistel erialadel juba kadumas), muukeelsete disputatsioonide arvu kasvu teistel erialadel näeme juba 1830. aastate lõpust alates, ehkki üksikuid ladinakeelseid dispuute esineb ka veel 1840. ja 1850. aastail. Peamiselt saksakeelsete dispuutide arvu kasv tuleb eeskätt õigusteaduse ja loodusteaduste (geograafia, geoloogia, botaanika, zooloogia) ning matemaatika, statistika ja majandusteaduse, vähemal määral ka teoloogia arvelt (vt joonis 5).

Tendentside muutumine langeb kokku ajaga, mil õppetööst taandus ladina keele kauaaegne eestvõitleja Karl Morgenstern, varsti pärast Morgensterni surma (1852) lõpetas tegevuse ka pedagoogilis-filoloogiline seminar (1856), kus samuti ladina keeles kõnelemise oskust lihviti. Pärast 1860. aastat on enamik Tartu ülikooli dissertatsioone saksa keeles, 19. sajandi lõpukümnendil vene keeles, kuigi ka pärast 1870. aastat esineb üksikuid ladinakeelseid dissertatsioone ajaloo (peamiselt antiikajaloo) ja antiikkultuuri teemadel.⁶⁰

⁵⁹ Jäsche, 39–40 jj, vt ka Lorenz Ferdinand Ewers, *Catalogus praelectionum semestrium* (Dorpat: Grenzius, 1802), 3–4.

⁶⁰ Hiliseimad neist on Alexander Pridiku kaks ladinakeelset dissertatsiooni 1892. ja 1893. aastast.

Joonis 5. Keelekasutus TÜR DSpace'i dissertatsioonide kogus⁶¹

Ladinakeelsete dissertatsioonide kirjutamise nõue tõi kaasa vajaduse õpetada ülikoolis dispukeerimist ja ladinakeelset eneseväljendust. Kõigis neljas teaduskonnas peeti ladinakeelseid disputatsioonide, kuigi samal ajal dispukeeriti ka saksa keeles.

Kõige rohkem pandi ladina keele stiiliharjutustele rõhku filosoofiateaduskonnas, see on ka ainus teaduskond, kus stiiliharjutused jäid kestma 20. sajandi alguseni, teatud ajast peale küll vaid pedagoogilise seminari ja hiljem klassikalise filoloogia eriala tudengitele.⁶² Ladinakeelsete disputatsiooniharjutustega alustas kohe ülikooli esimesel tegevusaastal ajaloo, geograafia ja statistika professor **Georg Friedrich Pöschmann** (1768–1812), kes pidas neid nii korraliste filosoofiateaduskonna loengute raames kui ka pedagoogilises seminaris,⁶³ lisaks disputatsiooniharjutustele ka kõne- ja kirjutamis- harjutuste või ladina stiiliharjutuste nime all. 1807. aastast alates hakkas Pöschmann pakkuma peamiselt saksakeelseid disputatsiooniharjutusi, ehkki ta õpetas (Morgensterni äraolekul) siiski veel hiljemgi ka ladinakeelset dispukeerimist. Pöschmann õpetas seminaris

⁶¹ Tegemist ei ole artikli kirjutamise ajal sugugi täieliku koguga, ent see annab siiski ülevaate eri keelte kasutamise suhetest.

⁶² Vt nt klassikalist filoloogiat õppinud Friedrich Puksoo õpinguraamatut, RA, EAA.402.1.21633.

⁶³ Pöschmann pakkus korra välja ka deklamatsiooniharjutused (*Verzeichniss*, 1805 I), mis tõenäoliselt olid samuti ladina keeles.

ka tõlkeharjutusi ajalooautoritest.⁶⁴ Pärast Pöschmanni viis mõned aastad ladina stiiliharjutusi läbi klassikalise filoloogia eradotsent Struve, edasi jäi see peamiselt Karl Morgensterni pärusmaaks, kes õpetas stiiliharjutusi kokku 43 semestril, hiljem paralleelselt Johann Valentin Franckega. Pärast Francke surma juhendasid stiiliharjutusi nooremad klassikalised filoloogid Neue ja Neukirch (vt allpool). Filosoofia üliõpilastele andis ladinakeelset disputatooriumit professor Jäsche.

Ka teistes teaduskondades toimusid oma disputatsiooniharjutused, mida usuteaduskonnas viisid läbi peamiselt professorid Hezel ja Henzi, aga ka Böhlendorff, Busch ja Kleinert, arstiteaduskonnas professorid Köhler ja Erdmann ning õigusteaduskonnas professorid Köchy, Lampe ja Stever (vt allpool). Need harjutused võisid kanda erinevaid nimetusi, nt ladina keeles kirjutamine ja kõnelemine, ladinakeelne disputatoorium, ladina keele kolleegium jne, ent eesmärk oli üks: õpetada esitama oma teadustööd ladina keeles nii kirjalikult kui suuliselt.

1802.–36. aastani näeme veel üht ülikooli eripära, mis põhjendab selle perioodi käsitlemist uushumanistliku, antiikkeeli ja kultuuri hindavana. Nimelt anti siis saksakeelsete loengukataloogide kõrval välja ka ladinakeelseid loengukatalooge. Esimese kataloogi andis 1802. aasta II semestril välja tollane prorektor teoloog Ewers, edasi jäi välja andmine Karl Morgensterni ülesandeks, ent tema Euroopa-reisi ajal asendasid teda kordamööda kolleegid Pöschmann, Hezel ja Ewers.

Antiikkeeled teoloogiateaduskonnas

Teoloogiateaduskonnas toimus õppetöö peamiselt saksa keeles, ent mitmete kursuste aluskäsitlused olid ladinakeelsed ning aeg-ajalt peeti ka ladinakeelseid kursusi. Näiteks praktilise teoloogia professor **Hermann Leopold von Böhlendorff** (1773–1828, professor 1802–23) pidas 1810.–11. aastal ladinakeelseid loenguid vanemast kirikuloost (nn *muinsustest*) ja veel 1822. aastal pakkus ta tudengitele ladinakeelset eksaminatooriumit ja disputatooriumit. Böhlendorff

⁶⁴ *Verzeichniss*, 1807.

õpetas aga ka praktilisi harjutusi homileetikast, mis väga suure tõenäosusega toimusid saksa keeles.

Antiikkeeltega tegelemine jäi kõige rohkem eksegeesi ja orientaalkeelte professorite pärusmaaks, kes pidid õpetama vajaduse korral ka kreeka keelt. Väljapaistvaim selle perioodi orientalist on kahtlemata **Johann Wilhelm Friedrich von Hezel** (1754–1824), kes oli ülikoolis eksegeetika ja idakeelte professor aastail 1802–20. Idakeelte kõrval õpetas ta kreeka keelt (eriti hellenismiaja oma) ning andis hellenismiaja kreeka keele praktilisi harjutusi (ka 1815–17). Hezel oli tuntud orientalist ja usuteadlane juba enne Tartusse tulekut, ta oli avaldanud populaarseid ja mitmes trükis ilmunud kreeka, heebrea, süüria ja araabia keele, aga ka prantsuse keele õpikuid ning teinud endale nime Piibli, eriti Vana Testamendi uurija, tõlkija ja eksegeedina.⁶⁵ Tartu-perioodi algusse jääb ka tema sissejuhatus üleüldisse keeleteadusse (*Einleitung in die Allgemeine Sprachlehre*, Tartu 1805) ning Pindarose valitud oodide kommentaar (Riia 1805) – kuigi Hezeli huvid olid Morgensterni omadest erinevad, esindas ka tema vana kooli universaalteadlast.⁶⁶ Vastuolud usuteaduskonnas ja liigratsionalistlik piiblitõlge (mille 2. trükk ilmus 1809. aastal) viisid selleni, et Hezel pärast 1813. aastat väidetavalt enam eksegeetilisi aineid õpetada ei tohtinud.⁶⁷ See ei tähendanud siiski, et ta oleks lõpetanud Vana Testamendi raamatute kursuste andmist. Need ei kadunud loengukavadest kuhugi, Hezel luges endiselt psalme, prohveteid, Hiibi jt raamatuid käsitlevaid kursusi, ent küllap suurema tähelepanuga idakeelte õpetamisele ning Vana Testamendi käsitlemisel selle keeelistele ja ajaloolistele aspektidele. 1816. aastal ilmus Hezeli käsitus kreeka ja heebrea paleograafia küsimuste kohta piiblitekstide tõlgendamisel, ja 1818. aasta sügisest 1819. aasta kevadeni luges ta ladinakeelset kursust Vana Testamendi raamatute kujunemisloost (andes umbes samal ajal ka ladina keeles edasijõudnutele heebrea keele kursust).

Hezelgi oli aktiivne ladina keeles disputeerimise õpetaja, ta pidas varahommikust ladinakeelsete stiiliharjutuste kolleegiumi vahea-

⁶⁵ vt Gustav Moritz Redslob, „Hezel, Wilhelm Friedrich“, *Allgemeine Deutsche Biographie*, 12 (1880), 381–382 [Online-Version] URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd116796197.html#adbcontent> (18.10.2021).

⁶⁶ Süß, 242–243.

⁶⁷ Süß, 197–202.

gadega vähemalt 1809. aastast kuni 1817. aasta suveni. Oma tegevuse teisel perioodil õpetas ta ka mitmele antiikautorile pühendatud kursusi: need oli Tacitus, Cicero ja Pindaros, kusjuures Pindarost luges ta omaenda 1805. aastal Riias ilmunud väljaande järgi.⁶⁸

Ka Hezeli järglane eksegeesi ja orientaalkeelte professorina **Samuel Gottlieb Rudolph Henzi** (1794–1829) pidas korduvalt ladina keeles eksegeesi disputatooriumi, ning Henzi järglane **Adolph Friedrich Kleinert** (1802–34, eksegeetika ja idakeelte professor alates 1829) kuulutas 1834. aasta kevadeks välja eksegeetiliste ladina disputatsioonide kursuse, ent kuna ta kevadel suri, pole teada, kas see toimus.

Antiikkeelte oskus oli oluline ka kirikuisade teoste lugemisel. Kirikuisadest lugesid kursusi **Johannes von Horn** (1779–? ; kirikuloo professor 1801–10, pidas eraldi kursusi Aleksandria Clemensi ja Origenese teostest) ja **Andreas Kaspar Friedrich Busch** (1798–1877, kirikuloo professor 1824–49, luges Augustinust ja Minucius Felixit käsitlevaid kursuseid ja 1825. aasta kevadel ka ladina keele disputatooriumit). Disputeerimist õpetas ka **Lorenz Ferdinand Ewers** (1742–1830, süstemaatilise usuteaduse professor 1802–24), kes oma ladinakeelses inauguratsioonikõnes tõstis esile antiikkeelte olulisust ning rõhutas keelteoskuse tähtsust (ladina, kreeka, heebrea, aga ka idakeelte ja prantsuse keele) ka 1802. aasta sügissemestril ladinakeelsete loengukavade eessõnas.⁶⁹

Antiikkeeled ja -autorid meditsiini ja õigusteaduskonnas

Arstiteaduskonnas kestis ladinakeelsete dissertatsioonide praktika kõige kauem, tudengitele toodi seal sisse ka spetsiaalsed ladina keele tunnid, mida õpetas 1830. aastail klassikalise filoloogia eradotsent Klaus Nicolaus Mohr. 1830. aastate keskpaigani oli arstiteaduskonnas kolm professorit, kes õpetasid ladina keeles disputeerimist ning huvitusid ka antiikautoritest.

⁶⁸ Hezeli mõju Kristjan Jaak Petersoni Pindarose-käsitlusele ja üldse Kristjan Jaagule (samas ignoreerides asjaolu, et Kristjan Jaak kuulus kokku nelja Morgensterni kursust) on esile toonud Jaan Undusk (Jaan Undusk, „Eesti Pindaros. K. J. Petersoni oodide vaimuloolisest taustast“, *Keel ja Kirjandus*, 1 (2012), 11–29; 2 (2012), 103–122; siin 108–116).

⁶⁹ Ewers, 3–4.

Martin Ernst von Styx (1759–1829) oli dieteetika, raviainete (nn *materia medica*), meditsiiniajaloo ja -kirjanduse professor 1802–26 ja luges emeeritusena veel 1829. aasta kevadeni, mil suri. Styx on hea näide vana kooli arstist, kes valdas vabalt ladina keelt: ta pidas ülikooli avamisel ladinakeelse kõne, milles pööras põhitähelepanu rahvatervise ja rahvaarstinduse arendamise vajadusele.⁷⁰ Tema olulid arstimeid käsitlevad kursused ja retseptikirjutamise (muidugi ladina keeles) praktikumid alates 1803. aastast kuni uue professori ametisse asumiseni, ta õpetas korduvalt ka eraldi ladina disputaatoriumit ja vestluskursust ning meditsiiniajalugu Blumenbachi ladinakeelse õpiku järgi. Veel pärast emeriteerumist jätkas ta ladina eksaminatooriumit ning ajaga kaasas käies luges kahel viimasel tööaastal farmaatsia tudengitele kursust, millel tõlgiti ladina keelest saksa ja vene keelde farmaatsiateost „Pharmacopoea rossica, fenica, polonica und castrensis ruthenica“.

Hermann Johann Köhler (1792–1860, kohtuarstinduse ja hügieeni eradotsent 1820–50) õpetas mitmeid kursusi antiikautoritest: mitmel korral luges ta üliõpilastega Kelsost (Celsus), korra ka Aristotelese „Loomalugu“ (*Historia animalium*) ja Theophrastose „Taimelugu“ (*Historia plantarum*) ning paaril korral ka Hippokratese aforisme.

Olulise latinistina tasub 19. sajandi esimesest poolest meeles pidada ka **Johann Friedrich Erdmanni** (1778–1846, patoloogia-, semiotika-, teraapia- ja kliiniku professor 1817–23, 1827–43). Erdmann pidas ladina keele disputatooriumit vaheaegadega üle 25 korra (aastail 1818–36). Enne Tartut Wittenbergi ja Kaasani ülikoolis töötanud Erdmann väljendas oma põhimõtteid ka Kaasanis (kus ta õpetas ladina keeles, sest vene keelt ta ei osanud) peetud ladinakeelses inaugurationsõnne, rõhutades humaansete distsipliinide vajadust.⁷¹

Õigusteaduskonnas oli (ja on praegugi) ladina keele õpetamine paratamatu osa õigusajaloost, nii ka tollal, kus paljud õppejõud lugesid pandekte ja *corpus juris*'t käsitlevaid kursusi. Ka õigusteaduse dissertatsioonid avaldati mõningatel puhkudel ladina keeles, mistõttu oli vajalik ka ladinakeelne disputatoorium.

⁷⁰ Jäsche, 53–63.

⁷¹ Johann Friedrich Erdmann, *De fructibus ex litterarum studio in rempublicam redundantibus oratio* (Kasan, 1815).

Christian Heinrich Gottlob Köchy (1769–1828, Eesti ja Liivimaa õiguse professor 1805–17) luges Eesti ja Liivimaa õiguse kõrval ka Rooma õiguse ajaloole ja mälestistele pühendatud kursusi ning korra (1810. aasta kevadsemestril, kui Morgenstern oli ära) isegi Vergiliuse „Aeneist“ käsitleva kursuse, paaril korral ka Horatiuse satiire. Köchy andis tudengitele ka ladina keele stiiliharjutusi. **Friedrich Lampe** (1776–1823, al 1813 Kuramaa provintσιαalõiguse, hiljem riigiõiguse professor) pidas korduvalt õigusteadusealast ladinakeelset disputatooriumit ja kirjutamisharjutusi, aga luges ka pandektide kursust. Õigusteaduse disputatooriumit pidas ka professor **Heinrich Kurt Stever** (1789–1827, Liivi-, Eesti ja Kuramaa õiguse professor 1819–21).

Antiikkultuur ja antiikautorid loengukavades

Näeme, et loengukavades olid tähtsal kohal autorikursused (joo-
nis 6). Miks siis ikkagi tuli keskenduda nii palju antiikautorite luge-
misele? Morgenstern on seda selgitanud oma inauguratsioonikõnes
ning kõnedes lugemisest,⁷² aga ka 1816. aasta kõnes, kus ta hoiatab
polümaatia, liigse ainekülluse eest ning rõhutab, et eri distsipliinide
(loetelu sisaldab eetikat, filosoofiat, antropoloogiat ja psühholoogiat)
asemel tuleks kõike seda, mis nende õpikutes sisaldub, õppida hoopis
Cicero ja Plutarchose kirjutistest.⁷³ Tänapäevane suhtumine oleks
kindlasti risti vastupidine, ent tuleks küsida, miks Morgenstern nii
arvas: kindlasti polnud ta eetika ega filosoofia vastane, antropoloogia
ja psühholoogia inimesetundmise ja hingeteadusena läksid talle
kindlasti samuti korda, ent tema hirm oli selles, et paljalt erinevate
ainete põhitõdesid (ehk fakte) tuupides kaob ära side ajastu ja
eluga, mis vastavaid teemasid käsitlevate autorite originaalteostes
tunduvad rohkem elusana kui kuivades õpikutes. Ta soovitas Inglise
koolide eeskujul klassikalist haridust kõigile, kes ühiskonda hiljem
suunama hakkavad, elukutsest hoolimata.⁷⁴

Morgensterni kaebus toob aga meelde ammuse diskussiooni, mida
oma inauguratsioonikõnes puudutas teoloog Ewers: alghariduses on
kaks suunda: kas alustada ainult keelte (st antiikkeeled, vajaduse

⁷² Morgenstern 1805, 1808.

⁷³ Süss, 155–156.

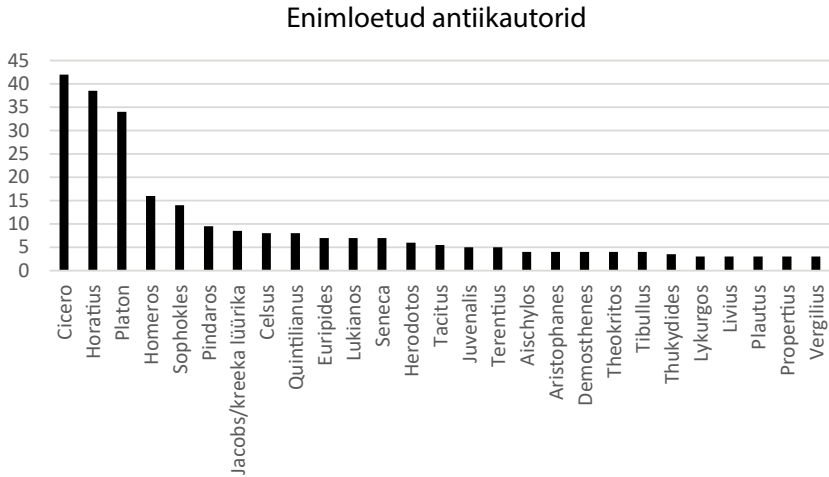
⁷⁴ Süss, 155–156.

Joonis 6. Erinevaid autorikursusi lugenud õppejõud (klassikalised filoloogid püstkirjas)

Autor	Professorid
Sophokles	Morgenstern, Francke, Neue, Struve, Mohr
Herodotos	Morgenstern, Francke, Neue, Struve
Homeros	Morgenstern, Francke, Struve, Mohr
Euripides	Morgenstern, Francke, Neue, Mohr
Platon	Morgenstern, Francke, Neukirch
Demosthenes	Morgenstern, Francke, Neue
Xenophon	Morgenstern, <i>Pöschmann</i>
Lukianos	Morgenstern, Struve, Francke
Theokritos	Morgenstern, Neue
Aischylos	Francke, Neue
Aristophanes	Francke, Neue
Aristoteles	<i>Köhler</i> , Neue
Cicero	Morgenstern, <i>Jäsche</i> , Francke, Neue, <i>Hezel</i> , Mohr
Horatius	Morgenstern, Francke, Mohr, Struve, <i>Köchy</i>
Tacitus	Neue, <i>Hezel</i> , Francke, Struve
Livius	<i>Pöschmann</i> , Neue, Neukirch
Vergilius	Morgenstern, Neue, Mohr, <i>Köchy</i>
Plautus	Francke, Neukirch
Persius	Francke, Neue
Sallustius	<i>Pöschmann</i>
Caesar, Plutarchos, Hali-karnassose Dionysios	<i>Blum</i>
Seneca	<i>Jäsche</i>
Propertius, Tibullus	Francke
Juvenalis, Lucretius, Anakreon, Ovidius	Struve
Theophrastos	<i>Köhler</i>

korral ka saksa keel) õppimist, mis hiljem saavad vääravaks teaduste juurde, või alustada juba alguses ka erinevate teaduste algteadmiste (*tirocinium*) õpetamist, samuti ei tohi keskenduda ülikooliski ainult muusadele (*litteris*), vaid pidada silmas kommete puhtust, professore roll on olla eeskujuks, tudengeil tuleb seda järgida, valida ka oma loomuannetele sobiv elukutse.⁷⁵ Morgenstern jääb selles vaidluses antiikautorite ja -keelte õppimise pooldajaks, nähes selles parimat teed teadmistele.

⁷⁵ Jäsche, 33–34, 36–37.

Joonis 7. Skeemil on esitatud antiikautorid, kellele pühendatud kursusi on loetud vähemalt kolmel semestril.

Urises, milliseid antiikautoreid Morgensterni ajal õpetati, näeme, et tihti oli tegemist klassikalisse kaanonisse kuuluvate autoritega, mida õpetasid paljud õppejõud (joonis 6), kuid sageli oli siiski tegemist ka individuaalsete eelistusega.

Kui vaadata erinevate kursuste hulka, mis ühele või teisele antiikautorile pühendati, saame pisut teise pingerea (joonis 7), milles on esikohal Cicero, Horatius ja Platon, pisut tagapool Homeros ja Sophokles.

Kes õpetasid antiikautoreid ja -keeli? Nagu öeldud, klassikalise filoloogia professorina oli **Karl Morgensternil** põhiroll antiigiteaduste *curriculum*'i õpetamisel: ta tegi üle 600 tunni õppetööd (keskmiselt 10 nädalatundi) ning õpetas üle 50 aine, mille hulka kuulusid esteetika, kunstiajalugu, antikviteedid, pedagoogika, numismaatika, mütoloogia, ning antiikautorid: Platon, Pindaros, Cicero, Horatius, Homeros, Quintilianus, Lukianos, Euripides, Sophokles, Theokritos, Vergilius, Sallustius, Demosthenes, Kreeka lüürika, Thukydidēs.⁷⁶

1821. aastal võeti ametisse teine professor ja tööle asus **Johann Valentin Francke** (1792–1830, kirjandusloo, klassikalise filoloogia ja pedagoogika professor 1821–30).

⁷⁶ vt Päll, 2020.

Joonis 8. Johann Valentin Francke (Eduard Hau, 1837, autor Julius Klünder, 1827–29).

Joonis 9. Professor Christian Friedrich Neue (Eduard Hau, 1838).

Francke õpetas kokku 45 nimetust aineid, mille hulka kuulusid üldained (kirjandus, pedagoogika, stiiliharjutused, antikviteedid) ja erinevatele autoritele pühendatud kursused: Aischylos, Aristophanes, Catullus, Cicero, Lukianos, Lykurgos, Ovidius, Persius, Platon, Plautus, Propertius, Sophokles, Suetonius, Tacitus, Terentius, Tibullus. Francke valdas lisaks ladina keelele suurepäraselt ka kreeka keelt ning avaldas ülikooli tähtpäevade puhul kaks vanakreekakeelset oodi. Käsitlustes on ta ehk jäänud teenimatult Morgensterni varju, kellega alguses vägagi soojad suhted pingestusid, ilmselt Francke liigse filoloogilise täpsuse nõudmise tõttu.⁷⁷ Francke avaldas Tartu-perioodil ka monograafia Juvenalisest,⁷⁸ ent Julius Richteri kogutud inskriptsioonide väljaanne ilmus juba pärast ta surma.⁷⁹

Francke ametijärglaseks sai **Christian Friedrich Neue** (1799–1866, professor 1831–61), kes Morgensterni viimastel tööaastatel ka õpetamise põhiraskuse järk-järgult üle võttis.

⁷⁷ Süss.

⁷⁸ *De vita D. Iunii Iuvenalis quaestio altera* (Dorpat, 1827).

⁷⁹ *Griechische und lateinische Inschriften, gesammelt von Otto Friedrich von Richter, herausgegeben von Johann Valentin Francke* (Berlin, 1830).

Joonis 10. Gottlob Benjamin Jäsche (Eduard Hau, 1837).

Neue õpetas samuti kirjanduslugu, aga eraldi ka süntaksi ja meetrika kursust (mis Morgensterni ajal oli osa filoloogilisest entsüklopeediast) ning erinevaid antiikautoreid: Aischylos, Aristophanes, Aristoteles, Cicero, Demosthenes, Euripides, Livius, Lucretius, Persius, Sophokles, Tacitus, Theokritos, Thukydides, Vergilius.

Professorite kõrval olid ametis ka klassikalise filoloogia eradotendid: **Karl Ludwig Struve** (1785–1838, eradotsent 1805–14), **Klaus Nicolaus Mohr** (1806–53, eradotsent 1832–53) ning **Johann Heinrich Neukirch** (1803–70, eradotsent 1835–37), kes õpetasid samuti nii autorikursusi kui üldaineid.

Ülejäänud filosoofiateaduskonna professoritest õpetasid aeg-ajalt antiigiga seotud aineid juba korduvalt mainitud **Georg Friedrich Pöschmann** (1768–1812, ajaloo, statistika ja geograafia professor 1800–12), kes disputatsiooniharjutustele ja Niemeyeri pedagoogika antoloogiale lisaks luges ka ajalooautoreid: Sallustiust, Liviust ja Xenophoni. Ka **Gottlob Benjamin Jäsche** (1762–1842, filosoofiaprofessor 1802–39) pidas ladinakeelset disputatooriumit ning luges Cicero ja Seneca filosoofilistele kirjutistele pühendatud kursusi. Morgensterni sõbrana oli tal tähtis roll selles, et Tartu klassik üldse siia jõudis.⁸⁰

⁸⁰ Rand.

Karl Ludwig Blum (1796–1869, geograafia ja statistika professor 1826–51) luges oma erialaga haakuvaid antiikautorite teoseid: Halikarnassose Dionysiose „Rooma muinsusi“, Plutarchose „Romuluse elulugu“, aga ka Caesari ja Tacituse maakirjeldusi ning Einhardi Karl Suure elulugu.

*

Mida öelda kokkuvõtteks? Antiiki puudutavate ainete õpetamise sageduse poolest on kahtlemata silmapaistvaimad just klassikalise filoloogia professorid ja eradotsendid. Ent nägime, et ladina keeles disputeerimine oli tavaks kõigis teaduskondades, ning nii meditsiini-, teoloogia-, filosoofia-, ajaloo- kui ka geograafiaprofessorid lugesid oma valdkonda puutuvaid antiikautoreid, lisaks veel valdkonnaüles- te huvidega Hezel, kellele teoloogiateaduskond jäi ilmselt liiga väike- seks. Karl Morgensterni tähtsust mõistame aga ka siis, kui vaatame, millal ja kes hakkasid õpetama erinevaid aineid. Enamiku üldainete ja tähtsamate autorite kursuste puhul on ta loetelus esimene õppe- jõud, kes seda õpetama hakkas (esteetika välja arvatud), ent ei jää enamasti sugugi viimaseks: ained võeti üle kolleegide poolt ja leidsid *curriculum*'is kindla koha. Vähemalt Morgensterni emeriteerumise ajal 1833. aastal võime rääkida veel klassikalise filoloogia õitsemi- sest. Kuidas mõjus põlvkondade vahetus ja miks 1860. aastaks oli ladina keel oma kandepinda tunduvalt kaotanud, on juba järgmine teema. Siiski annab antiigiga seotud ainete rohkus õppeplaanides alust pidada 19. sajandi esimesi kümnendeid ülikoolis ka uushuma- nismi õitseajaks.

◆ ◆ ◆

Janika Päll, PhD, on klassikalise filoloogia professor TÜ maailma keelte ja kultuuride kolledžis ja vanemteadur TÜ raamatukogu tea- duskeskuses.

Morgenstern and His Time: Humanist Propae- deutic Subjects in the Curriculum of the Imperi- al University of Tartu from 1803 to 1836

Janika Päll, UT Professor of Classical Philology

The foundation of the imperial University of Tartu/Dorpat has been described as being part of the rationalist Enlightenment movement, with a focus on the importance of the Rector and Professor of Physics Georg Friedrich Parrot, or Johann Wilhelm Krause (university architect and Professor of Architecture). Johann Karl Simon Morgenstern (director of the University Library and Museum, Professor of Rhetoric, Classical Philology, Aesthetics, Art History and History of Literature) has been studied from various aspects before, but his neo-humanist ideas have been mostly described from the perspective of classical scholarship. The goal of this paper is to review the sources of the humanist curricula of introductory subjects, which Morgenstern taught to all faculties during his activity, focussing on two examples. Friedrich August Wolf has often—with good reason—been described as Morgenstern’s main inspiration, but we also need to consider the influence of Julius Erduin Koch, whose *Hodegetik* offers recommendations for introductory subjects in all faculties. Almost all of these were taught by Morgenstern from 1803 to 1836.